Geografiya

GEOGRAFIYA TÁLIMINDE EKOLOGIYALÍQ MÁDENIYATTÍ QÁLIPLESTIRIW HÁM TÁLIM BERIWDIŃ ÓZGEShELIKLERI

Abdiramanov Jangabay Bektursınovich – *úlken oqıtıwshı*
janabay6466@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ГЕОГРАФИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Абдираманов Жангабай Бектурсынович – *старший преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

FORMATION OF ECOLOGICAL CULTURE IN GEOGRAPHY EDUCATION AND THE PECULIARITIES OF EDUCATION

Abdiramanov Jangabay Bektursynovich – *Senior teacher*
National Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: ekologik bilim, ekologik madaniyat, ekologik inqiroz, tabiiy resurs, bioxilma-xillik, atrof-muhit.

Rezyume. Maqolada maktab o‘qituvchilarining o‘quvchilarda ekologik bilim va madaniyatni shakllantirishda geografiya fanining ahamiyati yoritilgan hamda muayyan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ключевые слова: экологический знания, экологическая культура, экологический кризис, природный ресурс, биоразнообразие, окружающая среда.

Резюме. В статье поясняется, значения географии по формированию экологического знании и культуры учениках обучающих в школах и разработаны определенные предложения и рекомендации.

Key words: environmental knowledge, environmental culture, environmental crisis, natural resource, biodiversity, environment.

Summary. This article explains the significance of geography in forming environmental knowledge and culture among schoolchildren and develops specific proposals and recommendations.

Kirisiw. Bizge belgili, hár bir xalıqtıń tábiyattan paydalanıwda, onı qorǵawda ásirler dawamında qáliplesken ózine tán dástúrleri, isenimleri, úrp-ádetleri boladı. Bul atanıń qanı menen, ananıń súti menen áwladtan-áwladqa úzliksiz ótip baratuǵın bahalı qásiet.

"Adam - tábiyattıń ajıralmas bólegi" demek, musılman xalıqlarınıń dástúrinde "Jer-Ana" degen egiz túsinik qáliplesken. Jerdi óz anasınday kóriw, ananı bolsa quyashtay qádirlew - milliyligimizdiń isenimine ázelden kirgen dástúr. Sebebi, xalqımızda "Ana Watan" degen bir awız sóz arqalı ata-babalarımız tuwılǵan jerge, tábiyatqa bolǵan jıllı muhabbatın, húrmetin bildirgen.

Biraq dúnyadaǵı quramalılasqan ekologiyalıq mashqalalar adamlardıń jasaw ortalıǵına bolǵan múnásibetin bir qansha ózgertip jiberdi. Jedel rawajlanıp atırǵan zamanda jańa innovaciyalıq texnologiyalar, jańa sociallıq institutlar, óndiris orınları payda boldı. Bul faktordı adamlardıń turmıs sharayatınıń transformaciyaǵa ushırawı, sáykes talap dárejesiniń artıwı menen baylanıstırıw múmkin. Keleshekte adamlar ekologiyalıq apattan qalay qutılıwdı emes, al kerisinshe onıń ekologiyalıq-mádeniy aqıbetlerin qalay jeńilletiw múmkin degen sorawlardıń juwabın izley basladı.

Hesh kimge sır emes, planetamız ekologiyasın qorǵaw birden-bir maqset esaplanadı hám búgingi kúnde insaniyattıń eń áhmietli mashqalalarınan biri bolıp esaplanadı. XIX ásir ortalarınan baslap sanaattıń rawajlanıwı menen insanlarǵa zıyan keltiretuǵın tonnalap zıyanlı zatlar atmosferaga shıǵarıldı.

Házir, álle qashan postindustrial dáwir baslanıp, zavod hám fabrikalar ekinshi orınǵa, al dúnyada bolsa xızmet kórsetiw tarawı húkimdarlıqqa aylangan dáwirde de ekologiya mashqalası hesh jaqqa ketken joq.

Hár jılı insan bir neshe júz kilogrammnan 1 tonnaǵa shekem hár qıylı shıǵındılardı islep shıǵaradı. Aqıbetinde úlken mıńlaǵan tonna shıǵındılar menen toltırılǵan shıǵındıxanalar payda boladı. Evropa mámleketlerinde jaqsı rawajlanǵan shıǵındılardı qayta islew sisteması bul mashqalanı biraz sheshedi. Biraq Evropada zamanagóy shıǵındılardı saralaw hám qayta islew zavodları payda bolıwınan aldın onı úshinshi dúnya mámleketlerine eksport etiwge qarar etildi.

Jergilikli ekologiyalıq mashqalalar - jasawshılardıń turmıs táriziniń ózgesheliklerine baylanıslı halda payda boladı. Demek, jergilikli qorshaǵan ortalıqtıń jaǵdayı, ózgesheligi, tábiyat nızamları hám hádiyseleri ásirler dawamında usı aymaqta jasaytuǵın adamlarǵa ǵana anıq túsinikli. Olardıń jasaw nızamı, úrp-ádeti, isenimi sol aymaqtıń tábiyiy, geografiyalıq ózgesheligi tiykarında qáliplesedi. Sonıń ushın ekologiyalıq bilim hám mádeniyattı qáliplestiriwde hár bir millettiń etnoekologiyalıq ózgeshelikleri esapqa alınıwı kerek.

Ekologiyalıq bilim shaxs penen, onıń hár túrli minez-qulqı hám qásiyetleri menen úzliksiz baylanısta boladı. Ilimiy ádebiyatlarda "ekologiyalıq mádeniyat" túsinigine kóplegen anıqlamalar berilgen. E.V.Girusovtıń pikirinshe, ekologiyalıq mádeniyat - jámiyettiń materiallıq hám ruwxıy qádiriyatları birligi, sonday-aq, tábiyiy ortalıqtı saqlawǵa baǵdarlanǵan háreketler birligi bolıp tabıladı [1].

Solay etip, mádeniyattıń mánisin insannıń ózine tán materiallıq hám ruwxıy mútájligine jeteleytuǵin xızmetke baylanıslı payda bolatuǵın ónim dep te aytıw múmkin. Ekologiyalıq mádeniyattı qáliplestiriw mashqalası boyınsha uzaq hám jaqın sırt el ilimpazlarınıń qırqtan aslam jumısların kórip shıqqanımızda onıń quramalı hám hár qıylı ekenligine isenimimiz arttı.

Tiykarǵı bólim. Ilimpazlardıń pedagogikalıq pikir-usınıslarına qaraǵanda, "ekologiyalıq mádeniyat" – ulıwma jáhán mádeniy rawajlanıwınıń quramlıq bólegi hám ornı kelgende keleshekte insaniyattıń rawajlanıwına tásir etetuǵın turmistaǵı barlıq ulıwma áhmiyetli ekologiyalıq mashqalalar menen sipatlanadı. Bul anıqlamada ayrıqsha itibar qaratılatuǵın jaǵday – "ekologiyalıq mádeniyat"tıń jeke milliy yamasa milletler aralıq dárejede emes, al pútkil dúnya kólemindegi adamzatqa tásir etiwshi mashqalalar qatarında sıpatlanıwı bolıp esaplanadı.

Solay etip, shaxs ekologiyalıq mádeniyatın qáliplestiriwde insan menen tábiyattıń ekologiyalıq baylanısınıń eki jolı kórinedi, olardıń fiziologiyalıq hám psixologiyalıq baylanısı insan salamatlıǵına tásir kórsetedi. Bul baylanıstıń buzılıwı keyin ala fiziologiyalıq hám psixologiyalıq ádetlerdiń teń salmaqlılıǵı bioritmlik óz ara qatnasıqlardıń buzılıwına alıp keledi hám bunnan insan menen tábiyattıń óz ara baylanısı buzıladı. Olardıń qayta dúziliwi tábiyattıń bir tegis kórinisin qáliplestiredi, ruwxıy hám fiziologiyalıq sistemaǵa alıp keledi. Ruwxıy-ádep-ikramlılıq-estetikalıq baylanıslar insannıń ruwxıy dúnyasına tásir etedi.

Ekologiyalıq bilimlendiriw Ózbekstan Respublikası ǵárezsizliginiń dáslepki jıllarında ulıwma bilim beriw mektebiniń ekologiyalıq bilim beriwge tiyisli iskerlik baǵdarlaması hám koncepciyasında belgilengen [2].

Ekologiyalıq bilimlendiriw dep shaxstıń ilimiy bilimler sisteması menen ámeliy iskerligin, ózin-ózi tutıw, xızmet etiw menen baylanıslı baǵdar alatuǵın iskerligin, qorshaǵan sociallıq-tábiyiy ortalıqqa juwapkershilikti qáliplestiretuǵın bilim menen tárbiya beriw, rawajlanıwdıń úzliksiz procesi dep kórsetilgen.

Jáhán ekologiyalıq jaǵdayları máselelerine baǵıshlanǵan izertlewlerde házirgi zaman jámiyeti menen tábiyattıń óz-ara qatnasınıń ózgesheligine tómendegiler kiredi:

- antropogen tásir mákanı bolıp jer sharınıń barlıq tarawı - qattı, gazli, suw, biotopikalıq, kosmoslıq tarawları esaplanadı;
- ekologiyalıq qarama-qarsılıqlar pútkil jer sharın qamtıp aladı;
- adamzattıń háreketi dúnya kólemindegi kóplegen tábiyattıń teń salmaqlıǵına tásir etedi.

Sonnan kelip shıǵıp, Watan, ana jer tábiyatın qásterlep saqlaytuǵın tárbiyalı, intizamlı, mádeniyatlı shaxstı rawajlandırıp, qáliplestiriw wazıypası alǵa qoyıldı.

Geografiya sabaqlarında ekologiyalıq bilim hám mádeniyattı tárbiyalaw – oqıwshılarda tábiyatqa abaylı múnásibetti qáliplestiriw, jámiyet hám qorshaǵan ortalıq ortasındaǵı óz ara baylanıslardı túsiniw hám de ekologiyalıq qáwipsiz minez-qulıq kónlikpelerin iyelew procesi esaplanadı. Geografiya áhmiyetli aralıq pán esaplanadı, sebebi ol tábiyat tanıwshılıq hám jámiyet tanıwshılıq bilimlerdi birlestiredi, keńisliktegi pikirlewdi global ekologiyalıq mashqalalar menen baylanıstıradı.

Tómende mektep geografiya kursına ekologiyalıq tárbiyanı sińdiriwdiń tiykarǵı tárepleri, usılları hám jantasıwları keltirilgen.

Mektep geografiyasın ekologiyalastırıw pánniń hár bir bólimine tábiyattı qorǵaw temaların engiziw tiykarında qurıladı:

• Geografiyanıń baslanǵısh kursında: Jer qabıqları (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera) n olardıń ázziligi kózqarasınan úyreniw. Oqıwshılar "hawanıń pataslanıwı," "suw resurslarınıń azayıwı" túsinikleri menen tanısadı, qorıqxana hám zakazniklerdiń roli haqqında bilip aladı.

Materikler hám okeanlar geografiyası: Global hám regionallıq dárejege itibar beriledi. Siyrek ushırasatuǵın ekosistemalarga antropogen tásir etiwdiń aqıbetleri tallanadı (máselen, Amazonka togaylarınıń kesiliwi, Saxeldiń shólleniwi, Dúnya okeanınıń plastik penen pataslanıwı).

Óz úlkesiniń geografiyası (Orta Aziya hám Ózbekstan): Tábiyiy-xojalıq zonaların úyreniw, aymaqlardıń ekologiyalıq jaǵdayın bahalaw, jergilikli ekosistemaga sanaat hám awıl xojalıǵınıń tásirin talqılaw, Qızıl kitap penen tanısıw.

Jáhán ekonomikalıq hám sociallıq geografiyası: Turaqlı rawajlanıw koncepciyası (Sustainable Development). Alternativ energetika, tábiyattan aqılǵa uǵras paydalanıw, insaniyattıń demografiyalıq hám shiyki zat mashqalaları kórip shıǵıladı.

Oqıtıwshınıń maqseti qurǵaq faktlerdi oqıwshınıń jeke isenimine aylandırıw. Mádeniyat pikirlewdiń ózgeriwinde kórinedi:

- Antropocentrizmnen biocentrizmge ótiw: Insan "tábiyat húkimdarı" emes, al onıń biosfera turaqlılıǵına tolıq baylanıslı bolǵan bólegi ekenligin ańlaw.
- Keńisliktegi baylanıslılıqtı ańlaw: "Hámme nárse hámme nárse menen baylanıslı" qaǵıydasın túsiniw. Máselen, bir mámlekettegi zavodlardıń shıgındıları basqa mámlekette kislotalı jawınlarǵa alıp keledi.
- Jergilikli háreket – global tásir: Ekologiyalıq hújjandı rawajlandırıw ("Global oyla, jergilikli háreket et" koncepciyası).
- Zamanagóy geografiya sabaǵı oqıwshılardı ekologiyalıq baǵdarlanǵan ekonomikada jasawǵa tayarlawı kerek. Bul tómendegi kónlikpelerdi rawajlandırıwdı óz ishine aladı:
- • "Grinvoshing" (kompaniyalardıń psevdoekologiyalıq marketing) haqqındaǵı maǵlıwmatlardı sın kózqarastan talqılaw.
- • Óz "uglerod izi" hám "suw izi"n bahalaw qábileti.
- • Resurslardı únemlew kónlikpeleri (energiya nátiyjeliligi, Zero Waste-shıǵındılardıń nol koncepciyası).

Mádeniyattı nátiyjeli tárbiyalaw ushın standart lekciyalar jeterli emes. Interaktiv hám iskerlikli formatlar zárúr:

1-keste. Geografiya pánlerinde oqıwshılarǵa ekologiyalıq tálim beriwde alıp barılatuǵın jumıslar

Jumıs usılı / Jumıs forması	Sıpatlama	Nátiyje
Joybarlaw-izertlew jumısı	"Mekteptiń ekologiyalıq pasportı," "Jergilikli suw basseynindegi suw sapası analizi," "Rayonımızda shıǵındılardı utilizaciyalaw mashqalası" temalarında joybarlar jaratıw	Oqıwshılarda analitikalıq pikirlewdi hám de ekologiyalıq sheshimlerdi óz betinshe izlew qábiletin rawajlandıradı
Imitacion hám rolli oyınlar	Jaǵdaylardı modellestiriw (mısalı, "BMSh ekologiyalıq sammiti májilisi," "Plas-	Argumentlewdi rawajlandırıw, mashqalaǵa ekologlar, ekonomistler

	tik paket ústinen sud," "GES qurılısı ek-spertizası")	hám mámleket kózqarasınan qaraw qábileti
Geoinfor-maciyalıq sistemalar (GIS) menen islew	Interaktiv ekologiyalıq kartalardan paydalanıw (toǵay órtleri monitoringi, real waqıt rejiminde hawa pataslanıwı kartaları, máselen, IQAir World Air Quality information)	Ekologiyalıq óz-gerisler kóleminiń kórgizbeliligi, zamanagóy sanlı qurallardı ózlestiriw
Geogra-fiyalıq ekskursi-yalar hám dala ámeli-yatı	Tábiyatqa shıǵıw, qala átirapındaǵı toǵaylarǵa túsip atırǵan rekreaciya júgin bahalaw, ruqsat etilmegen shıǵındıxana-lardı kartalastırıw	Tábiyat penen tikkeley baylanıs, jergilikli ekologiyalıq mashqalalardı "janlı" túsiniwdi úyretedi
Ekologiya-lıq volon-tyorlıq	Terek egiw, makulatura, batareya hám plastik jıynaw, dárya, qoy jaǵalıqların tazalaw akciyalarında qatnasıw	Bilimler ámeliyatta bekkemlenedi, únemlep tutınıwdıń real ádetin qáliplestiriwge járdem beredi

Ekologiyalıq mashqalalardı sheshiwde bilim jeterli emes, sonıń ushın da insanda insan menen tábiyattıń úylesimli qatnasın támiyinleytuǵın ekologiyalıq mádeniyat bilimdi belsendilikke, anıq iskerlikke baǵdarlaytuǵın qural wazıypasın atqaradı.

Juwmaq. Usı múnásibet penen XX ásirdiń ekinshi yarımında ekologiyalıq mádeniyatqa tárbiyalawdıń oǵada zárúrligi belgili boldı. Ol bir tárepten orta mekteplerde ekologiyalıq bilimlerdiń sińdiriliwine, ekinshi tárepten ekologiyalıq keskinlesiwdiń tereńlesip qorshaǵan ortalıqtaǵı teń salmaqlılıqtıń buzılıwına baylanıslı boladı.

Ekologiyalıq bilim- tábiyiy ortalıq penen baylanıstaǵı insan ómiriniń miyrası bolıp qalatuǵın taza turmıs tárizine, turaqlı sociallıq, ekonomikalıq rawajlanıwına, mámlekettiń hám hár bir insannıń ekologiyalıq bilimi hám tárbiyası dárejesine baylanıslı halda qáliplesedi.

Ekologiyalıq bilim -hárbir jámiyettegi ulıwma mádeniyattıń eń áhmiyetli elementlerinen biri, sebebi sociallıq xızmet bárqulla qorshaǵan ortalıqtıń jasaw talapları menen baylanıslı boladı. Yaǵnıy ekologiyalıq mádeniyat sociallıq fenomen sıpatında jámiyet hám tábiyattıń óz ara múnásibetin tártipke salıw zárúrligin keltirip shıǵaradı.

Demek, ekologiyalıq bilim ekologiyanı biliw, minez-qulıq, minez-qulıq tiykarında tábiyatqa mehir-muhabbat penen qarap, qásterlep-saqlay biliw demek.

Ádebiyatlar

1. Беркунова Л.А. Экологическая культура в процессе становления ценностей современного общества. Дис. – Москва, 2004.

2. Gaypova R.T. J.Abdiramanov. Innovaciyalıq texnologiya: Zamanagóy geografiya. // Ózbekistan geografiya jámiyeti xabarı, 32-tom, 144-146-b.

3. Yaxshibekov A.S. Ekologik madaniyat. – Tashkent: 2009.

4. Рафиков А.А. Геоэкологические проблемы. – Ташкент: «Ўқитувчи», 1997.